

TILSHUNOSLIKDA DEYKSIS TUSHUNCHASI HAQIDA MULOHAZALAR.

Abdusalamova N.M.

FarDU magistranti, shahnozatojimamatova75@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada deysis tushunchasi, deysis birliklar, shifterlar va uning fanga kirib kelishi, deysisning turlari, shaxs deysisi, shaxs deysisi xususidagi nazariy qarashlar hamda uni ifodalovchi til birliklari keltirilgan va nazariy fikrlar bayon etilgan. Shaxs deysisini ifodalovchi til birliklarini yoritish maqsadida mumtoz adabiyotdan olingan misollar keltirilib, tahlilga tortilgan.

Kalit soʻzlar: pragmalingsvistika, deysis, deytika, deysis birliklar, deysis sistema, olmoshlar, shifterlar, modal, sotsial, diskurs, simvol, indeks.

Til insonning dunyoni anglashi muayyan voqelikni tushunib yetishi, idrok etishi va ijtimoiy aloqaga kirishishini ta'minlovchi semiotik hodisadir. Jahon tilshunosligida tilshunoslarning e'tibori til tizimining qanday tashkil topganligi, uni yuzaga chiqaruvchi til birliklari, bu birliklarning o'zaro munosabatga kirishish yo'llari, ushbu munosabatlar asosida hosil bo'ladigan umumiy-mazmuniy tizim va uning tahliliy tadqiqiga qaratilgan. Necha yillardirki, tilshunos olimlar "til va borliq", "til va tafakkur" hamda "til, borliq va inson" omili tushunchalari borasida izlanishlar olib bordilar. Biroq bu tadqiqotlarda tilning ijtimoiyligi, kommunikativligi, estetikligi kabi xususiyatlari bilan bog'liq tilning mohiyati to'la-to'kis ochildi", deb bo'lmaydi. Xususan, e'tiborlisi shundaki, inson bilan borliq o'rtasidagi munosabatlarning aks etishi ham tilda namoyon bo'ladi. Ushbu munosabatlar orqali tilning bizga noma'lum qirralari turli nutqiy aktlar yordamida yoritiladi.

Zamonaviy tilshunoslikning til birliklarini inson omili bilan bog'liq holda o'rganuvchi yo'nalishlardan biri pragmalingsvistika bo'lib, mazkur yo'nalishda til birliklari nutq vaziyati, kontekst bilan bog'liq holda o'rganiladi. Pragmalingsvistikada til birligining nutq vaziyati, kontekst bilan bog'liq holda o'rganuvchi masalalaridan biri deysis nazariyasidir. Pragmalingsvistikada til birliklari orqali kommunikativ muloqot ishtirokchilari, muayyan voqelik, u amalga

oshirilgan vaqt, o‘rin kabilarga ishora qilish deyksis hodisasi sifatida, tilning ishora birliklari esa deytik birliklar tarzida talqin etiladi”³. Deytik vositalarning asosiy vazifasi muloqot jarayonida til birliklarini voqelik bilan bog‘lash hamda unga nisbatan subyektiv munosabat bildirishdir.

Deyksis termini grekcha “deixix” so‘zidan olingan bo‘lib, u tilda lisoniy birliklar funksiyasi yoki ma‘nosini ko‘rsatish hamda ishora qilish degan ma‘noni bildiradi, ular deksik va Grammatik vositalar bilan ifodalanadi⁴. Deyksis termini ko‘rsatish, ishora qilish ma‘nolarini ifodalaydi, har qanday tilde bunday vazifani bajarishga xoslangan maxsus so‘zlar, grammatik vositalar mavjud. Shundan kelib chiqib deyksis terminini hodisa hamda birlik ma‘nosida qo‘llaniladi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Deyksis atamasi ham jahon tilshunosligida ham o‘zbek tilshunosligida turli olimlar tomonidan tadqiq e‘tilib o‘rganilgan. Bu atama yaqin orada tilshunoslikda paydo bo‘lgan atama hisoblanmaydi. Fanda “deyksis” tushunchasi antik davrdan beri ma‘lum bo‘lgan hodisa sifatida boshqa nomlar bilan e‘tirof etib kelingan atama hisoblanadi. Tilshunoslikda esa bu termin va tushunchaning paydo bo‘lishi K.Brugman, V.V.Vinogradov, A.M.Peshkovskiy, A.A.Potebnya kabi olimlarning nomi bilan bog‘liqdir. Ushbu atama tilshunoslikda dastlab shifter termini bilan nomlandi. Shu bois deyksis muammolariga oid tadqiqotlar tarixi shifterlar haqidagi qarashlarda ham o‘z ifodasini topgan. Jumladan O.Yespersen bu hodisa bilan bog‘liq ilk qarashlarini o‘zining 1922-yildagi asarlarida bayon qiladi. Undan keyin R.Yakobson O.Yespersenning shifterlar haqidagi qarash va izlanishlarini diqqat bilan kuzatar ekan, bu tushunchalar bilan bog‘liq fikrlaeni nutqiy aktlar nazariyasi kontekstida yanada rivojlantiradi. Tilda bunday semiotik tushunchalar va belgilar nazariyasining shakllanishida indikativ (ko‘rsatish) funksiya nazariyasi paydo bo‘ldi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, hozirgi ilmiy adabiyotlarda ko‘rsatish

³ Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. –Toshkent,2008. B.16..

⁴ <https://www.psypart.com/shifter>. Murojot sanasi: 15.11.2025.

va havola qilishga asoslangan bunday funksional nazariyalar deytika⁵ nazariyasi nomi bilan yuritila boshlandi.

Tilshunoslikda, xususan, pragmalingvistikada deysis masalalari yuzasidan K.Brugman, K.Byuler, Y.V.Paducheva, V.V.Vinogradov, A.M.Peshkovskiy, A.A.Potebniya, N.D.Arutyunova, Y.M.Volf, G.G.Matveeva kabi olimlar ko'plab izlanishlar olib bordilar. O'zbek tilshunosligida ham bu borada qator tadqiqotlar amalga oshirildi, xususan, bu borada yetakchi mutaxasislardan biri professor SH.Safarovning derksis bo'yicha "Pragmalingvistika" asarini⁶ alohida ta'kidlash o'rinlidir. Olimning ko'plab ilmiy izlanishlari tufayli o'zbek tilshunosligida deytika haqidagi dastlabki tushunchalar fanga olib kirildi va izohlandi. Deyksisning turlari turli manbalar va misollar orqali yoritilib, ilmiy asoslab berildi. Bundan tashqari deytik sistemaning shakllanish tarixi haqidagi ilk tushunchalar professor A.Nurmonov ishlarida ham ko'zga tashlanadi.

Yuqoridagi izlanishlar va ilmiy qarashlardan kelib chiqib deysis va uning turlari turli ilmiy izlanishlar yordamida tadqiq e'tilgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Mazkur ilmiy izlanishlar natijasi o'laroq ularni ma'lum tamoyillar asosida guruhlarga ajratish an'anasi kuzatiladi. Deyksis maydoni birliklarining ilk tasnifi uchun morfologik tamoyil ustuvorlik qilgan bo'lsa, *men, sen, u* kabi shaxs deysisi, nutqiy akt komponentlarining nutq subyektiga nisbatan egallagan o'rni hisobga olingan holda *bu yerda, u yerda* kabi makon makon deysisi va nutqiy akt vaqti nazarga tutilgan *hozir, o'shanda, kecha, bugun, ertalaga* kabi temporal deysis guruhlarga ajratilgan. Shuningdek deysisning modal, sotsial, diskurs kabi turlari ajratiladi⁷, bu hodisalar til faktlari tahlili va turli tilshunos olimlarning ilmiy qarashlari orqali yoritilgan hamda misollar bilan isbotlangan.

Anglashiladiki, nutqiy vaziyat, kontekst qurshovi deytik belgilarning nimaga ishora qilayotganini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Ayrim hollarda kishilik

⁵ Hakimov M. Gaziyeva M. Pragmalingvistika asoslari. –Toshkent, 2020.-B.59.

⁶ Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. –Toshkent,2008.

⁷ Hakimov M. Gaziyeva M. Pragmalingvistika asoslari. –Toshkent, 2020.-B.67.

olmoshlari matnda tushib qolishi mumkin. Mazkur holda soʻzlovchi shaxsiga ishora qilish vazifasini shaxs-son koʻrsatkichlari oʻz zimmasiga oladi⁸ [6, 60]. Masalan: “Mavlono Sulaymoniy – Bobur Mirzo xizmatida boʻlur erdi. Va badihani ravon aytur erdi”. (“Мажолис ун-нафоис”). Men kishilik olmoshi matnda birinchi shaxsga – soʻzlovchiga ishora qiladi. Baʼzida esa matnda bu olmosh tushib qolib, shaxsga ishora qilish vazifasini feʼlning shaxs-son qoʻshimchalari oʻz zimmasiga oladi. Masalan:

Ishq tarkiga qilurmen tun-u kun koʻngluma tuhmat.

Ki, otin tutmagʻay el tutsa bu oyin bila shuhrat. (*А.Навоий “Фавойид ул-кибар” 56 б.*)

Koʻrib turganimizdek, Navoiy birinchi shaxsni ifodalovchi –man shaxs-son affiksining eski turkiy tildagi koʻrinishi – -men affiksini qoʻllagan. Mazkur koʻrsatkich matnda shaxsga, yaʼni soʻzlovchiga ishora qilgan hamda shaxs deysisini hosil qilgan.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, muayyan matnda shaxsga ishora qiluvchi deysitik birliklarning qoʻllanilishi takrorlar orqali paydo boʻladigan nutqiy gʻalizlikning oldini oladi, matnning, yaxlitligini, izchilligini taʼminlaydi hamda matnning mazmundorligini oshiradi. Badiiy matnda deysitik belgilarni qoʻllash kitobxonni fikrlashga, mushohada yuritishga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. “Favoyid ul-kibar”. Yigirma tomlik, oltinchi tom. Toshkent.: Oʻzbekiston Fan, 1990.
2. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. –Toshkent, 2008.
3. Hakimov M. Oʻzbek pragmalingvistikasi asoslari. –Toshkent, 2013.
4. Hakimov M. Gaziyeva M. Pragmalingvistika asoslari. –Toshkent, 2020..
5. Davlatova R. Oʻzbek tilining deysitik birliklari. Filol.fan. d-ri.diss.-Toshkent.2020.

⁸ Давлатова Р. Ўзбек тилининг дейтик birliklari. Филол.фан.д-ри ... дисс. – Тошкент, 2020. - 60 б.